

Міністерство освіти та науки України
ДВНЗ „Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника”

Кафедра філософії, соціології та релігієзнавства

КУРС ЛЕКЦІЙ
З „СОЦІОЛОГІЇ РЕЛІГІЇ”
(для студентів напряму підготовки 6.030101 – „соціологія”)

Розробник:
канд. філос. наук, доцент
Гайналь Т.О.

Івано-Франківськ, 2017

Лекція 1. Соціологія релігії як галузь соціології

План

1. Специфіка соціологічного вчення релігії.

2. Соціологія релігії в системі наук.

3. Соціальні функції релігії.

1. Специфіка соціологічного вчення релігії.

Релігія вкорінена в повсякденному житті в якості культурних моделей, символічних систем, в яких людський досвід, що не піддається раціональному поясненню в причинно-наслідкових категоріях (смерті, страждання, зла та ін.), набуває осмислення та отримує пояснення.

Завдання соціології – виявити релігійно-символічні системи, які пов'язують людину з такими межовими умовами її існування і, таким чином, виконують функцію не тільки емоційного втішання, а й вирішують найбільш гострі та неминучі проблеми смислу.

Предметом дослідження соціології релігії є:

А) релігійні групи, їх утворення та функціонування;

Б) механізми соціалізації особистості, підтримка зразків поведінки, відносини в ході здійснення релігійної діяльності;

В) вивчення впливу на діяльність релігійних груп та поведінку релігійних людей зовнішніх по відношенню до них факторів (економічних, правових та ін.);

Г) вплив і значення релігійних груп для ширших соціальних об'єднань та суспільства;

Г) релігійна мотивація соціальної поведінки індивіда.

Предметом соціології релігії також є релігійний світогляд та поведінка, релігійні відносини, релігійні організації та рухи та їх взаємозв'язки між собою та іншими складовими суспільства.

Релігійний світогляд вивчається як соціальний факт, як одна з реально існуючих систем світогляду, соціальних норм та цінностей в тому аспекті, в якому вона регулює соціальну поведінку особистості, групи, спільноти.

Релігійний досвід (в західних дослідженнях – релігійна практика) вивчається соціологією як одна з форм соціальної поведінки та спілкування людей, прояви своїх релігійних поглядів та переконань, що можна емпірично зафіксувати зовні.

Релігія як соціальний інститут вивчається в сукупності релігійного світогляду, релігійної ідеології, релігійної культури, об'єднань віруючих, релігійних організацій, функціонування культових закладів.

Соціологія релігії вивчає соціокультурні фактори становлення релігії у їхній різноманітності: історичні, правові, економічні, географічні та ін.

В соціології релігії можна виділити два рівні дослідження:

- 1) теоретичний – вивчення релігії в цілому як соціальну підсистему, її місця і значення в суспільстві, соціальних функцій, структури, процесів та зміни;
- 2) емпіричний – дослідження релігійного світогляду та поведінки людей, малих і великих соціальних груп, суспільної думки про релігію та церкву, діяльності релігійних інститутів, організацій та рухів, відношення до релігії, впливу релігії на поведінку.

Соціологія релігії – наука, що вивчає релігію, як суспільний феномен у різноманітних його аспектах, взаємодію релігії з суспільством, елементами суспільного життя, соціальні функції релігії. Важливим є те, що, досліджуючи релігію, соціологія релігії використовує не лише загальнонаукові методи, а й соціологічний інструментарій, маючи в своєму арсеналі методи опитування, спостереження, експерименту, крос-культурного аналізу, аналізу документів та ін.

2. Соціологія релігії в системі наук.

Соціологія релігії є галуззю соціології та однією з релігієзнавчих наук. Як наукова дисципліна, вона функціонує в контексті соціологічного знання й інших наук про релігію. Перебуваючи на межі соціології і теології, вона враховує суспільну значущість і різноманітність релігійної проблематики, в тому числі й те, чи може бути релігія предметом наукового вивчення, чи не є соціологічний аналіз її вторгненням у заборонену для нього сферу.

Розглядаючи релігію як соціальний феномен, соціологія релігії спрямовує свій погляд на соціальні аспекти: як утворюються і функціонують релігійні групи та інститути, завдяки чому вони функціонують або припиняють існування; які стосунки між релігійними групами, чому між ними виникають конфлікти; що належить до ритуальних дій тощо. На відміну від філософії, соціологію цікавлять релігійні вірування не самі по собі, а те, що відбувається в суспільстві під впливом релігії. Але вірування не завжди впливають на поведінку: індивід може належати до релігійної групи, не усвідомлюючи суті вірувань, яких вона дотримується.

Релігійні інститути, установи, організації можуть впливати на поведінку незалежно від вірувань і навіть всупереч їм, стимулюючи з певних причин дії, які суперечать офіційному вченню. Як спеціальна галузь знань, соціологія релігії є елементом концепції соціального і культурного життя багатьох соціологів класичної епохи. А такі видатні вчені, як Е. Дюркгейм, М. Вебер, Г. Зіммель, Б. Малиновський, були одночасно і засновниками соціології, і основоположниками соціології релігії.

В структуру релігієзнавства входять: соціологія релігії, психологія релігії, історія релігії, семіотика, географія релігії, феноменологія релігії. Якщо релігієзнавство розуміти широко, як всі можливі способи осмислення релігійного феномену, то і філософії релігії та теології.

Психологія релігії вивчає релігію як психологічний феномен, психологію релігії цікавить реакція, виникнення в людини особливих почуттів від дотику до „священного”. Релігія є соціальним інститутом, що разом із культурними та психологічними факторами утворюють, на думку Т.Парсонса, „систему підтримання зразків”, що структурована навколо культурних смислів, які виражаються через символи. Завдяки цим смислам скеровуються цілі соціальні системи та окремі особистості.

Історія релігії досліджує динаміку релігії, релігійну історію як частину людської історії.

Семіотика релігії належить до наймолодших розділів релігієзнавства. Семіотика – наука про знакову систему. З цієї точки зору релігія є особливою семіосферою, особливою системою, де знаки впорядковані та пов’язані між собою.

Географія релігій – один із підрозділів географії та релігієзнавства, який розглядає взаємодію „релігія – територія” у прямих (вплив релігії на територію) та зворотних (вплив місцевих умов на релігію) зв’язках. Головні її завдання такі: визначення територіальних аспектів еволюції різних релігій; вивчення релігійної належності населення певної території; аналіз стану релігійно-побутових відносин у різних країнах і регіонах світу; дослідження різноманіття релігійно-територіальних форм зосередженості членів окремо взятого суспільства.

Феноменологія релігії має проміжне становище між науковим релігієзнавством та теологією. Вона виходить із визнання існування об’єкта релігійного поклоніння – „священного”, „зовсім іншого” в порівнянні з реальними об’єктами. „Священне” тут не має нічого спільного з реальним світом, воно протистоїть світському. Релігія, з цієї точки зору, є зустріччю людини зі священним, таємницею, що викликає суперечливі почуття: страх, потрясіння – захоплення, поклоніння. Рудольф Отто (німецький релігієзнавець та феноменолог релігії) в праці „Священне” (1917) розглядає феноменологію релігії як таку, що намагається показати „чисту” релігію без нашарувань. Для цього використовує метод „концентричних кіл” та рухається від найширшого розуміння релігії до найвужчого:

- 1) опис явищ, „святених об’єктів”: слів, дій, текстів;
- 2) релігійна уява: образи Бога та уявлення про Нього;
- 3) релігійний досвід (наприклад, страх);
- 4) об’єкт релігії – божественна реальність (Бог для людини, Бог сам по собі).

Предметом дослідження теології виступає Бог та його самопроявлення в світі, откровення.

Дослідники вказують на відмінність між соціологією релігії та релігійної соціологією. Зокрема, Габріель Ле Бра (1897-1970) – французький соціолог, історик, правознавець, віруючий католик є представником саме релігійної соціології. В умовах спаду релігійності у

Франції, здолавши опір католицької церкви, що була переконана, що релігійна івра не може бути предметом вивчення соціології, досліджував релігійність на емпіричному рівні. Релігійна соціологія, на відміну від соціології релігії, не є об'єктивною, вона заангажована. Проте, певні її висновки є цікавими для науки.

3. Соціальні функції релігії.

В соціології релігії виділяють різні варіанти класифікації соціальних функцій релігії. Зокрема, соціальними функціями релігії можуть бути наступні:

1) інтеграції та стабільності, хоча в сучасній соціології вважають, що вони більшою мірою забезпечуються законодавством та системою прав;

2) дезінтеграції.

Функції релігії (В.Гараджа):

А) значення або смислопокладання;

Б) належності, ідентифікації;

В) інтеграції, стабільності;

Г) сакралізації культурних цінностей (в основному етичних).

Соціальні функції релігії: компенсаційна, комунікаційна, світоглядна, інтегративна, регулятивна, аксіологічна, теологічна, терапевтична, емансипаційна, етноформуюча, легітимізуєча, ідеологічна.

Тема 2. Соціологічні теорії релігії

1. Релігія та соціальні зміни в соціології М.Вебера.
2. Неоєволюціонізм Р. Белла.
3. Конфліктологічна позиція в соціології релігії (К.Маркс та теорія конфлікту).
4. Релігія та соціокультурна динаміка (П.Сорокін).

1. **М. Вебер (1864-1920)** вивчав взаємодію релігійних вірувань з поведінкою людини в різних сферах життя та в різних культурах („Протестантська етика та дух капіталізму”, „Господарська етика світових релігій”, „Збірник праць з соціології релігії в 3-х томах”). У відповідності зі своєю концепцією предмета соціології формулює специфіку соціологічного підходу до релігії. На його думку, соціолог, на відміну від філософа чи теолога, не може займатися питаннями джерела релігії, встановлювати метафізичну „сутність” релігії. Соціолога цікавлять **умови існування релігії та особливий тип мотивації соціальної поведінки людей.**

Релігія –первинна основа цінностей, один із способів надання смислу соціальній дії. Саме на основі релігійних установок все, що відбувається в житті людини кваліфікується нею як осмислене чи неосмислене. Релігія творить певну картину світу та моральні норми

поведінки людини. Релігія впливає не лише на повсякденну діяльність людини, а й на її „господарську” (економічну) поведінку.

М. Вебер розробив цілісну систему категорій та понять, через які розглядав структуру та еволюцію світових релігій (спасіння, пророчество, релігійний досвід, сакральна роль, ритуальні магічні танці, повсякденна релігійність, ініціації, канонізація та ін.). Система категорій М. Вебера охоплює і: а) категорії, яким послуговувалося та користується зараз релігієзнавство; б) придумав сам спеціальні терміни та вирази (сакральна-правова казуїстика, символічно раціоналізована магія); в) загальнофілософські категорії.

Релігія цікавила М. Вебера з точки зору впливу на суспільство, впливу на інші соціальні інститути (перш за все економіку).

Для виникнення релігії не достатньо віри в надприродне. Потрібна харизма, носієм якої може виступати група, організація чи індивід. **Харизма** – неформальний авторитет, що базується на вірі в особливе призначення та обраність індивіда, створює вчителя та учнів, священника та мирян, а також багато інших форм соціальних відносин, в які залучаються всі члени суспільства.

Релігія як соціокультурний феномен передбачає наступні характеристики:

- віра в єдине (або множину) джерело (джерел) надприродної сили;
- наявність способів маніфестації цим джерелом своєї особливої сили, що буде доступним для сприйняття та розуміння віруючими;
- наявність харизматичного лідера, що об'єднає всіх навколо єдиної доктрини;
- інфраструктура та способи трансляції організованого в культ вчення чи віросповідання на решту населення, яка ще не залучена до доктрини (кафедри, храми, школи, місіонерська діяльність);
- вміння харизматичного лідера та служителів культу відповідати на важливі питання про смисл життя, які будуть задавати віруючі, в дусі віровчення;
- існування ефективного механізму соціалізації та виховання навернутих, система покарань та заохочень за дотримання релігійних норм та принципів.

Релігії, на думку М. Вебера, еволюціонуючи рухаються в бік етизації, в бік створення такої етичної системи, якій людство б безумовно довіряло. Релігії (буддизм, зороастризм, християнство, іслам, іудаїзм), які замінили попередні форми релігійного життя, пропонують доволі високий рівень соціальної диференціації, значний інтелектуальний розвиток, появу особистості, що наділена самосвідомістю. Вони дають матеріал для етичних вчень. В магічний період релігійної історії поведінка людей була позаетичною, бо нею керувала система табу. З часом локус контролю був перенесений всередину людини, а його джерелом стали, наприклад, християнські принципи. Наступили епоха етичної релігійної поведінки,

теодіцеї (виправдання Бога за недосконалості в світі), богослов'я та сотеріології (вчення про спокуту та спасіння).

Особлива увага приділялася сотеріології, бо це не теоретичне питання, а проблема практичної поведінки людини в сучасному світі. М. Вебер виявив 5 історичних форм існування вчення про спасіння світу в релігіях світу: 1) ритуалізм, який притаманний магії; 2) хороша робота та самовдосконалення; 3) екстаз, що властивий культовим практикам; 4) містицизм (справжня реальність не доступна розуму та досягається лише в інтуїтивно-екстатичний спосіб); 5) аскетизм.

Важливою заслугою М. Вебера є обґрунтування ним впливу Реформації на становлення та розвиток капіталістичних відносин. Капіталізм був представлений як триумф раціональності над традиціоналізмом, йому притаманні дисциплінована робоча сила та організовані потоки інвестицій. Ці фактори, вважав, присутні лише в Європі, а найбільше – в протестантських націях (Англія, Голандія, Німеччина). „Дух капіталізму”, на думку М. Вебера, найкраще сформульований Бенджаміном Франкліном: час – гроші, які здатні породжувати нові гроші; той, хто платить точно і вчасно, завжди зможе позичити гроші в друзів; соціальний статус людини підвищується, якщо вона досягає успіху та веде себе чесно; імідж чесною людини створюють акуратність та пунктуальність у виплаті боргів. Це не все, з чого складається „дух”, це його **практична філософія**. Це максими життєвої поведінки підприємця, які регулюють його стиль життя.

„Дух капіталізму” складається з: 1) життєвих правил поведінки, утилітарних норм; 2) релігійні ідеали та норми як етичні імперативи. Обидва шари „духу капіталізму” можуть переходити один в один. Утилітаризм означає, що бути чесним вигідно, але крайній утилітаризм його уточнює: якщо вигоду можна досягнути за допомогою видимої чесності, то ніхто не забороняє лицемірити. Крайній утилітаризм – безпринципний, гроші стають самоціллю, руйнують моральність особистості. Найбільший вогог раціонального капіталізму – ірраціональний капіталізм. Протестантизм породив раціональну, етичну економіку.

Представники різних віровчень по-різному здійснюють соціальну діяльність та соціалізують підростаюче покоління.

2. Роберт Белла (1927-) – американський соціолог, професор соціології та порівняльних досліджень Каліфорнійського університету („Еволюція релігій”). Розглядає релігію як символічну систему та запропонував п'ятиетапну класифікацію релігії. Вважає, що соціологи повинні описати ці типи релігії та вказати на наслідки прихильності до кожної із них для людини. Не всі релігії проходили ці етапи, а в деяких із них кілька етапів можуть співіснувати одночасно. Історія релігії – зміна та перетворення релігійних систем.

Примітивна релігія має 2 символічні форми – ритуал та міф, ще немає релігійної організації. Соціальні наслідки: ритуальна діяльність зміцнює солідарність суспільства,

сприяє залученню молоді до норм поведінки племені, примітивна релігія орієнтована на традицію, група – поєднання соціальної та релігійної одиниці, в деяких із них (але це не обов'язково) є релігійні спеціалісти, наприклад, шамани. В цій релігії є 3 підтипи: індивідуалістичний, шаманістський та общинний.

Архаїчна релігія охоплює неолітичні релігії та релігії бронзового віку. З'являється соціальна диференціація, спеціалізовані групи жерців, збільшується дистанція між людиною та божеством, вірування набувають авторитарного характеру.

Історична релігія вже містить уявлення про трансцендентне. Бог протиставлений світу, а світ позбавлений самостійності. Це епоха розквіту „релігій спасіння”, світових релігій. Виникають релігійні організації, церква, що відокремилася від політичної сфери. Риси історичних релігій: 1) ідея єдиного Бога; 2) універсальність (не прив'язаність до якогось народу); 3) релігійна дія (для спасіння, жертвопринесення, ритуал); 4) диференціація релігійної організації від інших форм соціальної організації.

Ранньосучасна релігія (протестантизм епохи Реформації та інші схожі рухи) передбачають зсування в бік поцейбічного світу. Спасіння треба шукати в світській діяльності. Немає посередників між Богом та людьми, віра – прямий зв'язок людини з Богом. В релігійних спільнотах передбачено добровільне членство. Зростає роль релігії в суспільстві.

Сучасна релігія передбачає індивідуалізм, носієм віри є окрема людина, яка несе особисту відповідальність. Сучасна релігія працює над удосконаленням культури суспільства та цінностей особистісної системи.

Громадянська релігія існує в плюралістичних суспільствах. Вона – релігія добровільного вибору в умовах, коли наявні релігії не дають людині нічого в розуміння смислу життя. Вона вимагає недогматичної системи думки з високим рівнем самопізнання.

3. Карл Маркс (1818-1883) пов'язував релігію з умовами існування людини в класовому суспільстві. В релігії людина компенсує свої земні страждання уявленням про „інший світ”, де її страждання будуть винагороджені, зло буде покаране і буде справедливість. Людина творить релігію, а не навпаки. К.Маркс перебував під впливом вчення Л.Фейєрбаха. Він намагається наповнити поняття релігії соціально-економічним змістом. Суспільство саме обирає „істину” та мораль, які відповідають рівню його соціально-економічного розвитку (соціально-економічна формація, базис та надбудова (ідеологія, культура, мистецтво, освіта, наука, політика, релігія)). Релігія трудящих – без Бога, бо хоче встановити божество людини. Релігія – опіум для народу. Усунення релігії як ілюзорного щастя народу є вимогою його дійсного щастя. Релігія – дух бездушних порядків. Вона – самосвідомість та самопочуття людини, яка ще або себе не знайшла, або вже втратила. Поняття релігії суперечать моралі: лицемірність прикривається Богом, не маючи ні віри в

нього, ні віри в добра; самолюбство ставить особисте спасіння вище за спасіння суспільного цілого. **Релігія** – фантастичне відображення в головах людей тих зовнішніх сил, які панують над нами в повсякденному житті, земні сили набувають форму неземних. Відчай щодо власного спасіння перетворює особисті слабкості в слабкості людства, щоб скинути це зі своєї совісті. Легко бути святим, коли не хочеш бути людяним (человечным). Чим більш „божественним”, тобто нелюдським є що-небудь, тим менше ми ним захоплюємося. Тільки людське походження змісту всіх релігій дає їм ще хоч якийсь право на овагу.

Релігія не продукує відносини, а інтерпретує їх. Основна її соціальна функція – ідеологічна: вона виправдовує та легітимізує суспільні порядки, може засуджувати їх, жити соціальний конформізм (всяка влада – від Бога), або виступати в формі протесту, провокуючи революцію. Релігія зникне в суспільствах, де не буде антагонізму.

Р.Дарендорф. Теологія, філософія, соціологія – самоінтерпретація історичних епох, виконують ідеологічну функцію, подаючи суспільні порядки можливо якщо не як розумні, то як необхідні. Релігія, зокрема, виправдовує соціальну нерівність, малює картину соціальної стабільності, гармонійного суспільства, подаючи їх як „дані Богом”.

К.Левін (німецько-американський соціальний психолог): схожість долі – важливіший фактор формування спільнот, ніж риси схожості між його членами. Демократизація відносин зумовлює терпимість до інакомислячих. Демократія є там, де проголошена терпимість та рівність прав. Відхід від принципу рівності всіх релігійних груп – прояв нетерпимості. Для встановлення „терпимості терпимих” необхідна „нетерпимість до нетерпимих”. Люди об’єднуються в групи для задоволення потреб, і групах існують взаємозв’язки, які залежать і від структури групи. Потреби, на задоволення яких розраховують члени релігійної групи: захисті, безпеці, володіннями основами існування, „грунту під ногами”, стійкості в життєвих негараздах.

4. „Релігія – соціальний костюм, який можна зняти та змінити”. Якщо б релігія була просто ідеологічним феноменом, то вона б змінювалася часто. **Джерело, ядро релігії** не у віруваннях, а в чуттєво-емоційних переживаннях віри людиною. Вірування є „ідеологічним виправданням” та вираженням почуттів-емоцій людини. Останні формуються під впливом соціального середовища, яке не надто швидко змінюється, тому повільно змінюються ідеологічні форми релігії, про що йшлося вище. Індивіди залишаються „абонентами” релігії доти, поки вона не почне суперечити їх чуттєво-емоційному стану.

Соціальна мобільність в релігійній сфері:

соціальна мобільність індивіда: нормальна циркуляція індивідів із релігії в релігію слабка, релігійні спільноти мають стабільні об’єми. Релігія індивіда – не є результатом спеціального рішення особи (як, наприклад, шлюб), вона успадковується в певному соціальному

середовищі (син католика стає католиком і т.д.). Свідомі переходи із однієї релігії в іншу мають незначну частку (крім епох релігійних рухів);

соціальна мобільність груп та спільнот: протягом тисячоліть коливання (стрибкоподібні) в об'ємах релігійних груп є значними. Століттями релігійне розшарування може бути незмінним, але в епоху кризи починається переміщення одних релігійних груп в інші. Згодом настає затишшя до наступної кризи. Такі зміни пов'язані зі зміною соціального устрою та зміною емоцій-преживань людей.

Соціальна стратифікація в релігійній сфері:

релігійного розшарування уникнути не вдасться. Воно не зникне, бо це мало б означати, що всі люди є носіями однієї релігії, а, як показує історія, груп стало не менше, а більше, гетерогенність зростає.

В ході розвитку людства змінюються лише форми вірувань без зміни змісту.
(„Система социологии”, 1920)

Соціокультурна динаміка та релігія:

В основі культури – цінність.

Три типи культури:

- 1) **ідеациональна** – уніфікована система культури, що базується на принципі надчуттєвості та надрозумності Бога, як єдиної реальності та цінності (до кін. XII ст.);
- 2) **ідеалістична** – об'єктивна реальність частково надчуттєва та частково чуттєва. Об'єктивна реальність = надчуттєве, надраціональне+чуттєве, раціональне (європейська культура XIII-XIV ст. та грецька культура V- IV до н.е.);
- 3) **чуттєва** – сенсорна, емпірична, світська, така, що „відповідає цьому світу”. Відмінність від попередніх культур – чуттєво-емпірична природа, віддалення від надчуттєво-релігійної сфери („Криза нашого часу”).

Тема 3. Форми організації релігії

1. Виникнення „організованої релігії”. Інституціалізація релігії.
2. Типи релігійних організацій.
3. Церква як соціальний інститут.

1. Релігія – це не лише сукупність вірувань, учень, ідей, це соціальна реальність – групи людей, що об'єднані колективними віруваннями, які вони поділяють, спільними символами та цінностями, способом життя. Носіями релігійних ідей виступають соціальні спільноти. Релігія створює загальний символічний „універсум”, в межах якого суспільне життя набуває певного сенсу. З різними формами організації соціального життя пов'язані різні форми організації життя релігійного.

На примітивному рівні не існує релігійної організації в якості окремої соціальної структури. Церква та суспільство – єдині. Історично ранні релігійні спільноти – спільноти вітального типу (сім'я, плем'я, рід, народ), які наділяються сакральними якостями. Належність до таких спільнот виявляється в якості „родства” – єднання з тими, хто є „своїм”. Релігійна приналежність залежала не від прихильності до якоїсь із систем віри, а саме через приналежність до таких спільнот, соціального цілого. Такі релігії називають „народними”, або **дифузними** (на відміну від організованих релігій). Дифузна релігія існує доти, поки вона не виробила власного „соціального тіла”, існує в структурі групи як частина культури. І це не зважаючи на те, що в ній вже можуть бути представлені „професіонали”, наприклад, жерці. Релігійна приналежність в таких релігіях успадковується від народження, як і родова, етнічна чи державна.

Поступово формуються соціальні організації, а серед них і релігійні. Їх основні ознаки: розділення праці та влади, делегування відповідальності. Розділення функцій в релігійних групах відбувається досить рано, перш за все, в сфері ритуалу та культу. В сімейних культурах, наприклад, батько сімейства є одночасно і верховним жерцем, проте тут ще немає специфічного розподілу праці, бо обов'язки жерця є складовою роллю його статусу батька сімейства.

Поява релігійних спеціалістів пов'язана із тим, що культова діяльність ускладнюється і вимагає володіння особливими знаннями та вміннями. Разом із ускладненням політичного життя, ускладнюється і ритуал, це зумовлює кооперацію культової діяльності, розподіл обов'язків між ними, делегування відповідальності. З появою культових споруд сім'ї вже не можуть їх утримувати та підтримувати. Крім того, храми нерідко були пов'язані з центральною політичною владою і їх функціонування ставало справою державної значущості. Проте говорити про церкву ще немає підстав. Не зважаючи на те, що жерці храмів вже були розділені в праці та ієрархізовані, мешканці міста, що відвідували храми, не були членами храмової організації.

Виникненню релігійної організації сприяли раціоналізація культу та вчення. Джерелом, із якого бере початок універсальна релігія, стала група християн (харизматична група, згідно з М.Вебером), що виокремилася з-поміж іудеїв. На зміну релігійного братства приходять релігійна організація через рутинізацію харизми (М.Вебер). Така релігія забезпечувала ексклюзивні потреби та не мала прив'язки до нації, етносу. В I ст. християни вже мали стійку організацію з чітко розділеними ролями, причому харизматичні діячі (святі, пророки) пропустили на перші позиції єпископів, що спочатку виконували адміністративну роботу, а згодом їх посади набули релігійного значення.

Рання християнська спільнота організовувалася навколо лідера, всі мають статус святих, немає ритуалу. Релігії спасіння на початках свого становлення дуже прості за

побудовою. Однак процеси догматизації та конфесіалізації зумовили утворення складного соціального інституту, зокрема, в християнстві – церкви.

Необхідність зберігати та передавати релігійне надбання приводить до формування *традиції*, необхідності однозначних тлумачень. Виникає службова ієрархія (священники, духовенство). Слово Одкровення змінюється Письмом та переданням, яких можна навчати, виникає фіксоване віросповідання, догма – як визнана норма релігійного вчення, а також конфесійна диференціація вчення. Історичні релігії стають універсальними в тому значенні, що відриваються від вітальної спільноти (народу, сім'ї, роду, общини) і творять спільноти на підставі спільної релігійної віри. Релігія набуває характеру місіонерської діяльності із залученням якомога більшої кількості прихильників. Харизматична благодать, як в перших общинах була властива кожному тепер стає доступною лише через посередництво священнослужителя. Організована релігія вимагає організованих дій, через які людина освячується, „оцерковлюється”. Церква тримає вірян під контролем та вимагає хоча б мінімум дій (наприклад, регулярне відвідування храмів), які можна зафіксувати.

2. Типи релігійних організацій (церква – деномінація – секта – культ)

На відмінність церкви від секти вказував М.Вебер у „Господарстві та суспільстві”, запропонувавши соціологічне розрізнення їх за такими ознаками: 1) ставлення до „світу”; 2) критерій членства; 3) організаційна структура.

Так **церква** не протиставляє себе світу (в тому числі суспільству), приймає його порядки та культуру, прагне стати універсальною організацією, практикує масове членство в ній. Останнє примушує її йти на компроміси у вимогах до вірян особливо у випадках, коли світська мораль розходиться із релігійними цінностями (наприклад, в сфері сексуальної моралі, використання насильства у боротьбі з „ворогами”). Церква висуває помірні вимоги. Членами церкви можуть бути практично всі, крім єретиків та богохульників. Хрещення з цієї ж причини відбувається в немовлячому віці. Церква – інклюзивна. *Спасіння* – милість Бога, а не індивідуальна заслуга. Благодать передається через церковні таїнства і є в розпорядженні духовенства. Церква – бюрократична організація. Керівництво в церкві здійснюють спеціально підготовлені професійні духівники. Церква вважає, що таїнство дійсне не залежно від того, які особистісні якості священника (навіть якщо мав місце гріх і розкаяння в ньому), а від того, що він законно займає своє місце, має право на здійснення священницької діяльності. Керівник церкви – адміністратор.

Секта тяжіє до неприйняття, засудження світських порядків, секти прагнуть бути общинами обраних, ексклюзивними общинами. Членство в секті – добровільне та свідоме рішення. В неї приймають лише тоді, коли кандидат відповідає вимогам (обов'язковим є момент „навернення”, секта встановлює вимоги ставлення до тих, хто до неї не належить). Члени секти – „обрані”, „народ Божий”. Порушення моральних принципів групи чи

віровчення передбачає відлучення від секти. *Спасіння* досягається вдосконаленням, уникненням світських спокус, аскетизмом, самообмеженням. В ідеалі – всі, хто займає певні посади, мають володіти набором моральних якостей. Керівник секти – харизматичний. Богослужіння демократичне, менш формальне, більш емоційне. Секта пропагує повернення до витоків віри.

Однак з часом секти втрачають свої ознаки: з'являється тенденція приймати в свої члени будь-кого, хто прийме віровчення, „свідомий вступ” замінюється вербуванням тих, хто виховувався в сім'ї сектантів, активізується прийняття світських порядків. Це не означає, що секти набувають рис церкви, бо вони й далі не можуть виступати символом національної ідентичності чи відданості державі. Такий проміжний варіант організації – **деномінація**. Саме поняття було введено в науку американським протестантським теологом Рейнгольдом Нібуром в його праці „Соціальні витoki деномінаціалізму”. Появу деномінації пов'язують з американським суспільством та його плюралізмом, коли жодна релігійна організація не може претендувати на статус державної церкви. Р.Нібур вважає, що секта існує не довше першого покоління, далі вона стає деномінацією. Деномінація – проміжний етап між церквою та сектою. *Схожість із церквою*: відносна висока система централізації та ієрархічність в управлінні, зняття ізоляції від суспільства, „навернення” нового члена замінюється поповненням за рахунок соціалізованих в релігійному середовищі індивідів (діти в сім'ї). *Схожість із сектою*: нетривалість існування, акцент на релігійній діяльності, якісні відмінності у віровченні від традиційних церков, протиставлення до них, ідея богообраності, претензія на винятковість установок та цінностей. В сект, як показує досвід, різні долі: одні розпадаються, інші йдуть на зближення із державою та набувають статусу деномінації, деякі – успішно використовують механізм самозахисту та самозбереження.

„Культ” – термін багатозначний: 1) мала згуртована релігійна група, без бюрократичної структури, з харизматичним лідером, езотеричними та окультними ідеями (часом розглядають як початок формування секти – харизматична секта); 2) об'єднання людей навколо спільного погляду на вузькопартикулярний аспект дійсності (езотерична віра), без організаційних зв'язків, обов'язків, дисципліни, але, зазвичай, із харизматичним лідером; 3) початкова фаза розвитку релігії, вона не має нічого спільного в ідейному наповненні з традиційними формами організації. Тут культ – „сучасна”, „передова” релігія. Важливе значення має містичний та екстатичний досвід, а не апеляція до письмових джерел. Культ не прагне легітимації з боку існуючої церкви. Культ може припинити існування або розвинутися в інституалізовану релігію. Культom може бути щось нове, що привнесене в суспільство, коли останнє перебуває в стані аномії. Наприклад, сучасними культурами є спіритуалізм, астрологія, уфологія. Основна проблематика – проблеми індивіда, суспільні проблеми цікавлять мало. Культ – малочисельний, рідко переживає смерть харизматичного

лідера. Якщо переживає, то може розвинутися в деномінацію чи секту. Приклад – Біле братство.

Екклесія (еклезія) – 1) назва спільноти віруючих; 2) назва всієї церкви; 3) універсальна церква в стані закостеніння. Це консервативне утворення, що не вступає у відкритий конфлікт із секулярними моментами суспільного життя, універсальне в своїх цілях. Намагається злитися з суспільством, особливо пануючим класом, та взяти під контроль індивідів. Вона злита з економічним та політичним аспектом життя, є паттерном більшості, намагається підганяти свою етику під етику секуляризованого світу, є мораллю респектабельної більшості. Членство – від народження.

Виділяють ще **стійку секту** та **містичний рух** (останнє – ЕрнстТрьольч). Містичні рухи, зокрема в християнстві, служать для виразу радикального релігійного індивідуалізму, закликаючи наслідувати в житті особистий приклад Ісуса Христа, універсальна віротерпимість та єдність із прихильниками всіх конфесій.

Теорія розвитку релігійних груп через депривацію (Ч.Глок, Р.Старк). Депривація – стан, який може породити в індивіда чи групи відчуття власної знедоленості в порівнянні з іншими групами чи індивідами та бажання його позбутися. Види депривації:

А) економічна – нерівномірний розподіл доходів у суспільстві та задоволення індивідуальних потреб (навіть людина, що видається благополучною в економічному плані, може відчувати депривацію);

Б) соціальна – схильність суспільства оцінювати якості та здібності деяких індивідів чи груп вище, ніж інших, надаючи першим престижні статуси, владу та ін. (молоді цінуються більше, ніж люди похилого віку, чоловіки-жінки). Ця депривація доповнюється економічною;

В) організмична (вади фізичного розвитку);

Г) етична – неспівпадіння цінностей індивіда із загальноприйнятими в суспільстві (інтелектуали та суспільство);

Ґ) психічна – ціннісний вакуум індивіда чи групи.

Походження, форми та розвиток релігійних груп

Тип депривації	Форма релігійної групи	Перспективи розвитку
Економічна	Секта	Розпад або трансформація
соціальна	церква	Збереження в початковій формі

організмична	Рухи і культу	Існування в формі культу чи розпад
етична	Реформістський рух	Швидкий розпад навіть у випадку успіху
психологічна	культ	Успіх, трансформація і розпад або розпад через сильну протидію

3. Слід розрізняти 2 поняття: церковний інститут та релігійні інститути. Церква виникла лише з виникненням християнства, тобто 2000 р. тому. Релігія – 30-40 тис. років тому.

ЦЕРКВА [від грецьк. *kyriake (oikia)*, букв. – божий дім] – 1) специфічне для християнства поняття містичної спільноти віруючих («вірних»), в якій здійснюється єднання людини з Богом через спільну участь в таїнстві (перш за все євхаристії). Універсальний характер церкви робить неможливим її ототожнення з жодною ін. спільнотою (племенем, державою, нацією та ін.) 2) християнський храм; 3) в широкому значенні – організація послідовників тієї чи іншої релігії на основі спільності віровчення та культу.

Релігія – поняття більш широке, ніж церква. Релігія виступає фундаментальним соціальним інститутом. Вона охоплює інститут богослужіння, віровчительства, шаманства, окультно-містичні інститути, містерії, інститут ритуального посвячення, хрещення, секта.

Богослужіння – сукупність особливих обрядів – таїнств, поклоніння святым, іконам, дотримання посту, що покликана підтримувати постійність та активність релігійних почуттів вірян (читання священних текстів, обряди, колективні молитви, богослужіння як театральне дійство, відбувається все в храмі.

Молитва – складова богослужіння, яка є словесним зверненням людини до Бога з проханням про що-небудь. Текст звернення був канонічним. Молитви бувають різні за змістом, індивідуальні чи колективні.

Літургія (грецьк. – «общественная служба»). Порядок служби починається з 4 ст., включає 3 частини: проскомідію (грецьк. – „принесення”) – символічна священна підготовка Святих Дарів); літургія оглашених (оголошених), тобто тих, хто хоче хреститися; літургія вірних – освячення Святих Дарів.

Поняття „церковний інститут”, чи „інститут церкви” потребує пояснення. В назвах деяких нетрадиційних сект та культів присутнє слово „церква”: Церква саєнтології, Церква

об'єднання та ін. Причини полягають в рекламних та престижних прагненнях їх засновників, а також в наявності розгалуженої організаційно-управлінської структури.

Церква – релігійна організація, що спрямовує життя прихожан у відповідності з основними принципами віровчення. Вона характеризує не всі світові релігії. Правильно йменувати церквою тільки ті організаційні структури, які відносяться до двох основних християнських релігій – католицизму та православ'ю. в ісламі немає інституціонального аналогу церкви, як і духовенства.

Першопочатково в I ст. н.е. християнство ще не мало церковної організації. Інститут священства заміняли пророки, вчителі, апостоли, проповідники. По мірі зосередження керівництва в християнських общинах в руках пресвітерів, дияконів, а потім єпископів формується інститут священства. В більшості випадків церква є формальною організацією з розвинутою, ієрархічно організованою бюрократичною структурою.

Церква – це тип релігійної організації зі складною та строго централізованою системою відносин між священнослужителями та вірянами. Членство в церкві обривільне та неконтрольоване.

Римо-католицька церква – найпотужніший церковний інститут. За даними 2012 р. в світі нараховується 1,196 млрд католиків. Організація католицької церкви вирізняється строгою централізацією, ієрархічністю.

Російська православна церква в сучасному вигляді сформувалася в 1448 р., розділена на кілька автокефалій. Православних приблизно 225-300 млн.

Церква завжди претендує на непогрішимість в якості авторитету в питаннях віровчення, на ексклюзивність в цьому відношенні. Вона виступає в своїх історичних втіленнях як форма влади, панування. Вона завжди є інститутом примусу. Світові релігії формуються як вільні спільноти, але дуже скоро набувають рис ексклюзивності та тотальності. Діти вірян вже не обирають релігію, за них це роблять близькі. Переслідування єретиків, інквізиція – насильницькі засоби мати владу не лише над тілом, а й душею вірян.

Тема 4. Релігія та суспільство

1. Релігія та політика.
2. Релігія та економіка.
3. Релігія та сім'я.

1. В традиційному суспільстві релігійні інститути володіють абсолютним сакральним авторитетом та реальною владою. Це влада намісницька, така, що виявляє волю Бога. Легітимність, основа цієї влади – вища могутність та мудрість, які не досяжні для людини. Носії сакрального авторитету – намісники – володіють вищою владою. Раймон Арон: „Проблема влади вічна, копають землю сапою чи бульдозером”.

Дві схеми взаємодії релігії та влади (взаємосуперечливі):

А) релігія, як і влада, має соціальне походження та історично розвивається від архаїчних форм до диференційованих. Розвиваючись суспільство все більше демократизується та секуляризується. Релігія використовується як засіб соціального контролю, тому із лібералізацією суспільства вона поступово втрачає цю свою функцію аж до просто символічної ролі в суспільстві.

Б) релігійна концепція влади: абсолютна влада належить лише Богу, земна ж влада – символ божественної всемогутності, Його відображення. Теократія – онтологічне ядро влади.

Взаємозв'язок між політикою та владою довгий час розглядали в межах дискусії про джерело влади та походження держави. **До виникнення держави** суспільство будувалося на родинних зв'язках, поведінка індивідів регулювалася звичаями та загрозою бути виключеним із спільноти при недотриманні норм, що прийняті в ній. Зважаючи на безальтернативність через неможливість доєднатися до іншої спільноти (жорстка диференціація на „чужих” і „своїх”), це був потужний засіб контролю поведінки. Це приклад дифузної влади, де вся спільнота – і судова, і виконавча, і законодавча влади, а також механічної солідарності.

В суспільстві, що має зародки соціальної диференціації, спостерігається взаємопереплетення релігії та політики (наприклад, застосування ритуалу щодо людини, яка завинила). Ще одна причина – релігія дає пояснення всього, в тому числі і соціального життя і завжди можна сказати, що „так було завжди”. Редкліфф-Браун зазначає, що в африканській спільнотах монарх – і законодавча, і виконавча, і судова влада, але це не просто окремі функції, це цілісність.

Зі **створенням держави** формується і політична влада. Про вплив релігії на її формування можна робити лише припущення. Існує гіпотеза, що перехідним моментом для творення держави було харизматичне лідерство, бо такий лідер своїми якостями переважав над іншими індивідами. Проте це мав бути не просто „релігійний спеціаліст”, а людина, що постійно підтримувала свій авторитет, вміла знайти вихід у кризових ситуаціях (бо вона розглядалася як єдина надія), вміла залагоджувати суперечки, викликати довіру та переконувати та ін.

Поступово формується система провладу (головування), де авторитет пов'язаний із легітимацією та інституціоналізацією. Межа між провідником-вождем та царем-володарем пролягає там, де відбувається становлення системи управління, посад, коли влада не викликає сумніву, бо її атрибути соціально визнані, а накази виконуватимуться.

Відносини між релігією та політикою в суспільствах, де політика та влада чітко структуровані, особливо в умовах розвинутої державності, складаються по-різному. В Європі це відносини між державою та церквою.

Протягом писемно задокументованої історії людства політика та релігія існували як два окремі соціальні інститути. Навіть в архаїчні часи кожній із них були притаманні свої вірування (ідеологія) та традиція. Часом потреба в легітимації влади сприяла розвитку теології та появі релігійних спеціалістів, які могли в певних умовах зрівнятися з політичною елітою, але не створювали їй конкуренцію. Загроза політичній еліті з боку релігійних діячів могла бути просто випадковим збігом обставин.

Відношення релігії до політичної системи залежить від характеру релігії. „Народні релігії” – відношення лояльності, опора влади, держава або монополізує культ (що буває рідко), або субсидує спеціалістів по вікправленню релігійних культів (наприклад, китайські династії, фараони в Єгипті). При переплетенні релігії і політичної влади, остання не домінувала.

Універсальні релігії (спасіння) – неприйняття, конфлікт між Божим і „кесаревим”. Зокрема буддизм та християнство розділяють політику і владу (сангха, церква). Проте, ці релігії якраз і набули найвищого розвитку тоді, коли були державними. Для релігії, що відділилася від держави, актуальною проблемою є джерело існування та доходів. Чим більше розвинута релігія, тим більше потребує підтримки на державному рівні. Тоді виникає ще одна проблема універсальної релігії – проблема мотивації: чи повинна релігія благословляти державну політику, політичні режими, цікавитися проблемами цього світу?

Для аналізу релігії та політичної системи не існує в сучасному суспільстві переконливої теоретичної моделі. Центральним залишається питання про те, що потребує зараз політична влада легітимації з боку релігії та як політиці вживатися з різними формами релігії.

Хороші перспективи у „громадянських релігій” (Р.Белла) в умовах плюралістичних, поліконфесійних суспільствах. Плюралізм не означає, однак, розриву між релігією та політикою чи відокремлення суспільства від релігії. Така релігія здійснює вплив на політичну поведінку індивіда, лояльність чи опозиційність до влади та ін. Проте така релігія не стає основою національно-державної ідентифікації. Принцип відділення релігії від політики є юридичною, але не соціально значущою нормою.

Участь релігійних груп в політичному житті залежить від: 1) ідеології членів релігійної групи; 2) об’єктивних обставин, соціального становища цих груп.

Форми відносин між державою та релігією: теократія, державна церква, співіснування в якості самостійних влад – церковної та світської, в умовах тоталітарної влади знищення церкви та ін.

Сучасним державно-церковним відносинам властиво:

- 1) визнання плюралізму та демократичної форми суспільства;

- 2) визнання альтернативних способів вирішення основних соціально-економічних проблем;
- 3) відокремлення церкви від держави;
- 4) відмова церкви від державних привілеїв.

2. Релігія та економіка.

Варто згадати К.Маркса, для якого економіка – базис, а релігія, право, ідеологія – надбудова. Будучи похідною релігія здійснює зворотний вплив на економіку та інші сфери життя суспільства. Серед її головних функцій – ідеологічна.

Особливий внесок у дослідження взаємозв'язку релігії та економіки в соціології зробив М.Вебер, який через аскетичний протестантизм намагався пояснити формування капіталістичного суспільства. Релігія – фактор соціальних змін. Релігії спасіння вели до раціоналізації соціальної діяльності через такий фактор регуляції, як етика. Відношення між релігією та світською діяльністю може виражатися в 2 типах поведінки: містику та аскезу. **Містика** орієнтована не на дію, а на прилучення, володіння, людина тут – не знаряддя Бога, а містилице Божої волі. **Аскетизм** (що виростає з містики і розуміється як діяльність, що угодна Богу) може бути представлений у двох варіантах: позасвітський аскетизм (чернець-відлюдник) та світський боротьба з гріховним началом через професійну діяльність (схожа ідея в Лютера).

Є ще одна проблема: взаємини із членами релігійної спільноти та відношення до *чужих*. Якщо перше регулюється принципом „як ти мені, так я тобі”, то в другому випадку таких обмежень вже немає. Особливо складно в економіці, бо ми тут маємо справу з раціональним господарством, діловим підприємством, що орієнтується на ринок. Гроші – найбільш безособове (безособистісне) з того, що є на світі. Якщо моральними нормами можна було регулювати відносини навіть пана і раба, то ринок цінних паперів такій регуляції не піддається. Тому релігії спасіння з недовірою ставляться до розвитку економічних сил як специфічно ворожих до відносин релігійного братства (наприклад, до підприємницької діяльності ставилися як до „неугодної Богу”). Зміни відбулися при переході від історичної до ранньосучасної релігії. Протестантизм виявився здатним забезпечити виникнення економічної системи з більшою соціальною мобільністю та розшаруванням, став духовною основою економіки. Протестантська етика відмовилася від ідеї вселенської любові, універсализму любові, визнала професійну світську діяльність служінням Богу (світський аскетизм). Замість братства і готовності віддати все іншому приходиться жорсткий обов'язок, що змушує віддавати всі сили справі, боротися з лінощами та тими, хто не хоче заробляти чесно, а губить свою душу та догоджає тілу. Це ще й був випад в бік чернецтва, оскільки Вебер вважає, що жити в „миру”, приймати шлюб, працю, державу складніше, ніж ухилитися від цього. Віруючий не може ухилитися від світського життя, бо це б означало ухилитися від

найважчого служіння – служіння Богу. Всі види праці рівноцінні, приватна власність – благословення Боже, багатство – втілення успіху у справах, яким Бог нагороджує людину. Воно призначене не для споживання, а для того, щоб вкласти у справу та мати ще більший прибуток, цим самим служити Богу та прославляти Його своєю працею.

Р.Белла „Релігія епохи Токугава” (1957).

3. Релігія та сім'я.

В первісних, соціально недеференційованих суспільствах сім'я перебувала в тісному зв'язку з релігією та виступала основною „релігійною ланкою” (доказом цього є те, що в основному ритуали здійснювалися в сім'ї, а домашнє вогнище було священним). Проте слід пам'ятати, що тодішня сім'я – це не сім'я сучасного типу, а скоріше „рід”.

В процесі диференціації суспільства життя людини поділилося на 2 сфери: приватну та публічну. Сім'я з публічної сфери переходить в приватну. З процесами секуляризації відбувається і приватизація релігії. Сучасну людину більше приваблюють ритуали, що пов'язані з сімейним життям. Якщо взяти до прикладу церкву, то вона розглядає сім'ю як базис організованої релігії. Церква, як показують соціологічні дослідження, звернена, в основному, до дітей та жінок, серед церковних заходів – сімейні, а найбільша кількість прихожан серед жінок.

В сучасному суспільстві відбулася переоцінка релігійного супроводу певних подій у житті людини, змінюється і згуртованість сімей, тому далеко не всі її члени беруть участь в таких подіях. На думку, Т.Парсонса, сім'я, як і релігія, втратили своє значення в якості організуючої сили. Тепер вони об'єднують за рахунок: сім'я – мотиваційного ангажементу, релігія – ціннісного ангажементу. Сім'я виконує функцію соціалізації, а релігія – віднаходження смислу життя.

Тема 5. Релігія та соціальна стратифікація

1. Релігійна приналежність та соціальний статус.
2. Механізми впливу релігії на соціальну стратифікацію.
3. Релігія та соціальна мобільність.

1. В будь-якому суспільстві є соціальна нерівність та соціальні статуси. М.Вебер вважає, що класове розшарування залежить від економічних відносин, а статус – від позитивного чи негативного соціального оцінювання. Належність людини (групи людей) до певного прошарку визначає її позицію в системі соціальних відносин. Статуси відрізняються за престижністю, вони залежать від громадської думки, до них висувають певні вимоги. Соціальний статус визначає місце індивіда в соціальній системі та приналежність до статусної групи (це групи людей, які мають схожий спосіб життя, притримуються схожих

норм, створюють та бережуть традиції). З поняттям статусу пов'язане розуміння соціальної стратифікації, мобільності та влади. Певний соціальний статус вимагає і виконання соціальних ролей. Завдяки соціальним статусам вибудовується соціальна ієрархія.

Релігія селян

Причини виникнення: загроза захоплення (порабощення) з боку внутрішньої (фіскальної чи поміщицької) та зовнішніх (політичних) сил. Приклад: древня релігія ізраїльтян.

Раннє християнство як міська релігія

Відношення до селянина як богоугодного та благочестивого – явище сучасне.

Саме міста розглядалися як концентрація благочестя. Причина: розвиток раціоналізму, вірність релігійному вченню в Середньовіччі виникла саме в містах. Це зумовлено тим, що ранньохристиянська община передбачає ряд явищ (руйнування меж між родами, поняття посади, обов'язку, сприйняття общини як інституту, що служить об'єктивним цілям корпоративної освіти). Специфічні риси християнства як етичної релігії спасіння та особистої благочестивості сформувалися в містах, де вони були протиставленням спробам ритуалістичного, магічного перетворення, яке підтримувала феодална влада.

Лицарська віра

Військова знать та й феодална влада не так легко стають носіями раціональної релігійної етики. Такі поняття як „гріх” та „спасіння” далекі від почуття власної гідності представників пануючих політичних прошарків, особливо військових, та ображають їх. Прийняти релігію, підкоритися пророку чи священнослужителю вважається неблагородним та недостойним. Внутрішнє прийняття смерті та ірраціональність людської долі для лицаря – справа повсякденна. Лицар очікує від релігії хіба захисту від злих сил, церемоній, що відповідають його статусу, та молитви про перемогу чи щасливе посмертне життя.

Пророча релігія відповідає лицарській чесноті (достоїнству) в тих випадках, коли адресує свої обіцянки *борцю за віру*. Така концепція передбачає існування одного бога та моральну гріховність тих, хто в нього не вірить. Зокрема, в ісламі – „священна війна”.

Бюрократія та релігія

Бюрократія є носієм раціоналізму та ідеалу дисципліни та порядку як абсолютного мірила цінності. Європейська бюрократія, демонструючи зневагу до релігії, мусить виявляти повагу до церковної релігії задля збереження влади над масами.

Відмінності всередині „буржуазної” релігії

Купці, капіталісти, фінансисти наколи не були носіями етичної релігії чи релігії спасіння на початку її виникнення.

Нетипові релігійні вірування дрібної буржуазії

Релігія ремісників

Етичні релігії спасіння непривілейованих верств

Відношення релігій спасіння до класів та станів

2. Інструментальна роль стратифікації (за Т.Парсонсом) полягає в тому, щоб забезпечити адекватне сприйняття та виконання соціальних ролей через систему санкцій та стимулювань. Прийнято розглядати 4 типи стратифікованого суспільства: рабство, каста, стан, клас. Релігія – один із вимірів стратифікації (поряд із етнічною приналежністю, доходами, владою, освіті).

Релігія та кастова система

Поділ на касты в Індії – єдиний приклад соціальної стратифікації на релігійній основі: касты розташовуються в суспільстві по мірі „ритуальної чистоти”, члени тієї чи іншої касты мають вести певний спосіб життя, який відповідає тільки їм. Це строго регламентується. Виникає конфлікт, коли хтось робить (навіть дуже якісно) роботу іншої касты. Можна робити (в тому числі і не дуже якісно) тільки те, що можна. В системі 4 кастові групи (варни) та одна позакастова – ритуально нечиста, виконує найбільш брудну роботу та фактично ізольована від суспільного життя. Дві вищі касты – брахмани та кшатрії – складаються із духовних та світських правителів, воїнів та землевласників, вайшї – „середній клас”, підприємці, шудри – працівники, слуги, раби. Варни містять підкасты – джуті, кожна з яких має власний соціальний ранг та перелік правил, що мають забезпечити дотримання ритуальної чистоты групи через систему санкцій, які можуть застосовувати владні інститути, громадська думка та підтримується самим індуїстським вченням та вірою в перевтілення (заборона шлюбів та соціальних і фізичних контактів поза межами касты, контроль за повсякденною діяльністю). Належність до певної касты – результат діянь в попередньому житті. Можна тільки змиритися та очікувати переродження у вищій касті. Запорука успіху – дотримання кастових обов’язків. Кастові заборони мають характер табу та відмінюються вкрай рідко. За їх порушення передбачаються покарання та обряди „очищення”. Особливо ревно всього притримуються в нижчих кастах.

Вебер: станы, класы та релігія. Вебер показує, що релігія селян відрізняється від релігії середньовічного лицаря чи міської релігії ремісників. Вона є одним із вимірів соціального статусу групи чи індивіда та одним із аспектів дослідження соціальної стратифікації та мобільності.

Релігія в своєму ставленні до соціальної нерівності та стратифікації може розглядатися у зв’язку із проблемою легітимації нерівності, наприклад, її виправдання (наприклад, кастова система).

Інакше в суспільствах, же стверджують рівність всіх людей, але все-таки існує соціальне розшарування. Тоді виправдання виглядає наступним чином: рівність як рівність стартових можливостей. Така легітимація ефективна у суспільствах з високою вертикальною мобільністю, тоді досягнення успіху розглядається як результат особистих досягнень. В

малорухомих суспільствах існуючий суспільний порядок сакралізується (так дано Богом). В християнстві „святість” не пов’язана із соціальним статусом (Перші будуть останніми, а останні – першими Мт. 19:30), виправдання нерівності вирішується через ідею теодіцеї. Релігія бідних відрізняється від релігії багатих. Бідні віруючі більш схильні до віри в потусторонній світ. Теодіцея вищих прошарків – теодіцея хорошої долі, успіх – заслужена нагорода. Секти мають більшу підтримку в бідних, церква – в багатших.

3. П.Сорокін розглядає проблему релігійного розшарування через „релігійне перегрупування” – переходу із однієї релігії в іншу. За винятком епох гострої релігійної боротьби, в нормальних умовах циркуляція індивідів з релігії в релігію слабка, основні релігійні групи мають стійкі об’єми. Соціальну мобільність помітно при широкому ретроспективному розгляді (століття, тисячоліття), включно із зниканням одних груп і виникненням нових. Такі зміни зумовлені змінами соціального укладу життя, культури. Релігійне розшарування не зникне, хіба за умови, що всі люди стануть прихильниками однієї релігії, що, на його думку, мало ймовірно, бо історія свідчить тільки про зростання гетерогенності суспільства. Змінюються тільки форми вірувань. Більш ймовірним може бути хіба послаблення антагонізму між різними віруваннями.

Соціальна мобільність та її можливості зростають. Змінюються і її канали: такий традиційний канал мобільності, як просування по соціальній драбині вгору за допомогою соціальних ролей, надійно слугує і сьогодні, хоча й в модернізованій формі. Церковні посади різного рівня для різних прошарків дають один із небагатьох шансів піднятися вгору в суспільствах, де сильні станові традиції. Церковні навчальні заклади створюють умови бідним зробити в церковній сфері кар’єру. Проте зараз спостерігається нестача церковнослужителів (наприклад, в католицькій церкві) через те, що доступними стали й інші канали мобільності.

Тема 6. Поняття релігійності та проблеми її соціологічного вивчення

1. Основні критерії (ознаки).
2. Показники та соціальні параметри релігійності.
3. Поняття релігійної ситуації.

1. Спроби визначити критерії та міру релігійності наштовхуються на ряд теоретичних та методологічних труднощів. Релігійність не так легко піддається вимірюванню, бо не існує єдиного критерію для цього. До прикладу, соціологи, правознавці, психологи розуміють їх по-різному. Юридична наука розуміє релігійність як право громадянина сповідувати релігію індивідуально чи разом з іншими. Психологи апелюють до стану свідомості та почуттів, а соціологи намагаються побачити в ній масові суспільні явища.

В Encyclopedic dictionary of religion. 3 vols. / P. K. Meagher., T.C. O'Brien, M.A. Consuelo (eds.) Washington, DC; Philadelphia, 1979. пропонують 3 варіанти розуміння терміну „релігійність”: 1) надмірна залученість людини в релігійну проблематику; 2) можливість для людини ступати у взаємовідносини із Богом; 3) прагнення індивіда вийти за межі матеріальної дійсності та долучитися до вищої духовності разом з іншими людьми, які однаково із ним мислять. Однак більшість авторів пов'язують релігійність з проявом своїх вірувань чи віри, сукупністю релігійних поглядів та переконань та ідентифікацією самої людини з певною конфесією.

Релігійність – це певний тип духовно-морального стану людини, спільнот, народу в цілому, що виражає особливості, зміст, спрямування, масштаб релігійної віри та повноту її життєвих проявів. Структура релігійності містить: релігійний ідеал; релігійні принципи, норми; релігійну спрямованість (мету); релігійні цінності, етику; релігійний досвід; релігійні традиції; релігійні навички, звичаї; релігійний спосіб спілкування; релігійну символіку; релігійну мову; релігійну практику; релігійну самосвідомість; та ін.

В релігійності слід виділяти об'єктивний та суб'єктивний модули існування, індивідуальний та інституційний рівні, кількісні та якісні показники, критерії демаркації та ін. Релігійність проявляється і в дотриманні правил релігійного етикету, наприклад, поведінки в мечеті чи церкві. Розширення знань про рідну релігію – складова процесу інкультурації населення та є показником росту чи занепаду релігійної культури.

Закономірність масової релігійної свідомості полягає в тому, що релігійність, яка швидко настає, дуже швидко перетворюється в чисту формальність. Соціологічні дані показують, що сама релігія переважною більшістю віруючих, розуміється «не релігійно», а соціально-утилітарно – як засіб підтримання культури та моралі. Разом із зовнішнім етикетом елементом релігійності слід вважати дотримання етичних принципів віросповідання.

Релігійність – багатомірне та складно структуроване утворення, що містить, як мінімум, **3 модули існування**: 1) *вербальний*, тобто те, що говорить респондент про свою релігійність; 2) *емоційний*, що містить релігійний досвід, переживання, відношення до Бога та ін.; 3) *поведінковий*, що виявляється в участі індивіда в діяльності релігійних організацій, рухів, общин, агітаційних чи протестних діях та ін.

Ознаки релігійності:

1. *Ознаки релігійної свідомості* (показники – зміст та інтенсивність релігійної віри, міра релігійної інформованості).

2. *Ознаки релігійної поведінки* (показники – зміст та інтенсивність культової та позакультової поведінки).

Додаткові ознаки:

- А) конфесійна приналежність (виражається і в релігійній свідомості та поведінці);
- Б) рівень релігійної мотивації поведінки (відображає внутрішні зв'язки між релігійною свідомістю та релігійною (позарелігійною) поведінкою);
- В) стан та характер громадської думки по відношенню до релігії (оціночні судження про релігію та її соціальну роль).

2. Чарльз Глок запропонував оцінювати релігійність за 5 вимірами: **емпірична релігійність** (приналежність до якої-небудь релігійної організації) **Ритуальна** релігійність – частота здійснення молитв та відвідувань храсів. **Ідеологічна** – міра віри індивіда в релігійну доктрину. **Послідовна** – вказує на те, наскільки сильно релігійні переконання проявляються в повсякденному житті людини. **Інтелектуальна** — міра знань людини про історію та догмати тієї релігії, до якої вона себе відносить.

В релігійності визначають та досліджують: рівень, міру, характер, динаміку.

В *статистиці* під релігійністю розуміють кількість віруючих, що належать до певної конфесії. Статистичним показником є розподіл конфесій по країні, тобто конфесійна структура населення. Це характеризує інституційний **рівень релігійності** (зареєстровані і незареєстровані релігійні об'єднання, інші релігійні організації та інститути та ін.) Зміна кількості конфесій, як і коливання чисельностей прихильників в них, міри активності в релігійній та світських сферах, міжконфесійні відносини описують динаміку інституційного рівня релігійності. Рівні релігійності можна описувати за 5-бальною шкалою: дуже високий, високий, середній, низький, дуже низький. Рівень релігійності змінюється у різних вікових групах в залежності від того, в які роки проходила її активна соціалізація.

Міра релігійності залежить від конфесійної приналежності, найбільш релігійними є сектанти, за ними – католики, потім – протестанти. Більш релігійними є люди похилого віку та жінки, ніж молоді та чоловіки. Міра релігійності охоплює **якість** (по-перше, в сучасній ситуації є багато таких, хто прилучився до релігії під впливом релігійної моди чи тому, що так прийнято. „Віруючий” – нормально, „атеїст” – негативна характеристика. По-друге, залученість до релігії може бути продиктована бажанням підтримати культуру та мораль, такий собі соціально-утилітарний варіант релігійності. По-третє, відбувається індивідуалізація віри, кожен прилаштовує релігію під себе). Міра релігійності фіксує міру впливу релігії на окрему особистість та визначається побудовою шкали, на яку спирається типологія світоглядних груп населення, що стосується їх ставлення до релігії чи атеїзму.

Комплексним показником релігійності, що розкриває її конфесійні, національні, релігійні, історичні особливості, є **характер релігійності**. Узагальнюючим поняттям, що охоплює всі параметри, тобто рівень, міру та характер релігійності в момент дослідження є **стан релігійності**.

Характер релігійності визначається її змістом, носієм, домінуючою ознакою, спрямованістю. Тому можна виділити:

- ◆ Справжню (істинну) та уявну (псевдорелігійність);
- ◆ Індивідуальну, масову, особисту, сімейну, групову, народну (народу в цілому) чи суспільну;
- ◆ Приховану та відкриту;
- ◆ Глибоку та поверхневу;
- ◆ Розвинуту та нерозвинуту;
- ◆ Конфесійно орієнтовану чи неконфесійну (наприклад, політичного чи літературного характеру).

Типи віруючих:

- теологічно переконаний віруючий (володіння доказовим знанням та вмінням захищати релігійні положення);
- емоційний віруючий (релігійні почуття);
- обрядовий віруючий (належність до певної віри через виконання релігійних обрядів);
- уявний (мнимий) віруючий (здійснення обрядів, через які проявляється релігійність, але без релігійних почуттів);
- уявний (мнимий) атеїст (не беруть участь у проявах релігійності, але релігійні почуття їм притаманні).

Динаміка релігійності вимірюється зростанням чи спаданням кількості віруючих в рік.

Релігійність можна вимірювати і за конфесійною самоідентифікацією вірян, глибиною та стійкістю релігійних вірувань, тобто розглядаючи релігійність як феномен масової свідомості. Проте може відбуватися певне викривлення об'єктивної реальності в бік применшення чи завищення оцінки власної релігійності, причому мимовільно. Завищення – при недостатньому релігійному досвіді, заниження – навпаки. Релігійна самоідентифікація здійснюється не тільки через причетність до певної релігії, а й через співвіднесення себе із певною культурою, національною специфікою, що сформувалася і під впливом релігії.

Суб'єктивні показники мають і позитиви, і негативи. По-перше, ніхто не знає краще, ніж сама людина, міру своєї релігійності. По-друге, критерії релігійності у кожного свої. Індекс довіри до церкви – суб'єктивна оцінка населення, що показує рівень надання переваги різним соціальним інститутам як соціальним партнерам в громадянському суспільстві.

3. Релігійну ситуацію часом ще розглядають як стан релігійності, а поняття вживають як синоніми. Проте явище релігійної ситуації більш конкретне, локалізоване в просторі та часі, особливе значення в ній має діяльність релігійних організацій та віруючих та їх взаємозв'язок із соціальною реальністю. Релігійна ситуація розглядається на 2 рівнях:

масової свідомості (характеристики релігійності населення) та інституційному (характеристики діяльності релігійних організацій). Релігійна ситуація характеризується наявністю, типом (характером), та інтенсивністю релігійних проявів, динамікою та спрямованістю їх змін, характером та мірою їх впливу на суспільство.

Тема 7. Секуляризація як предмет соціологічного дослідження

1. Секуляризація як соціокультурний феномен.
2. Теорії секуляризації.
3. Секулярне суспільство та релігійне відродження.

1. Секуляризація в європейському суспільстві пов'язана розвитком буржуазії. Протягом Нового часу, починаючи з 15-16 ст. вирашена тенденція зменшення впливу релігії на життя суспільства та людини. Секуляризація – процес звільнення різних сфер суспільного життя від контролю духовенства як соціальної групи та церкви як інституту та моральної сили; зменшення релігійного впливу та посилення світського начала.

Вперше слово „секуляризація” (saeculum – вік нинішній) була використана в цьому контексті в 1646 р. на переговорах, що передували укладенню Вестфальського миру після Тридцятилітньої війни.

Мова йшла про задоволення матеріальних претензій країн-переможців за рахунок конфіскації монастирських володінь – секуляризації церковної власності на користь переможців. Відчуження на користь світської влади поглиблювалося в 17-18 ст.

Згодом секуляризація почала розумітися в ширшому значенні – як фактор, що формує учасне суспільство та сучасну культуру в якості світських.

Рушієм секуляризації була економіка (як вільна від релігії сфера), а в країнах зі слабким індустріальним розвитком їй сприяла політика.

Згодом секуляризація перемістилася в культуру, де виявлялася як заперечення контролю теології за іншими науками (політична думка Макіавеллі, етика, вільнодумство). Зміцнило секуляризаційні процеси Просвітництво.

До 19 ст. в усіх існуючих суспільствах релігія виступала фундаментом формування світогляду. Інакшим є сучасне суспільство. Релігія стає просто однією із сфер життя суспільства, хоча раніше об'єднувала суспільство. Тепер вона існує поряд із мистецтвом, наукою, філософією. Вона не ізольована від інших сфер життя, може включатися в політичну, економічну діяльність як мотивація поведінки віруючих. В мистецтві – джерело натхнення. З наукою теж встановлює контакти.

В суспільній свідомості теж послабився вплив релігії.

2. Теорії секуляризації.

Теорії секуляризації

Існують відмінності в розуміння причин і наслідків секуляризації. Одні соціологи розуміють її як незворотній процес, що веде до скорочення сфери дії релігії, її занепаду та в перспективі – до зникнення. Інші, що секуляризація – лише видозміна соціального способу виразу релігії, змінюються її форми, але вона продовжує існувати, це нормальний процес, результатом якого може стати й посилення її впливу в оновлених зразках.

Позиції щодо наслідків секуляризації та релігії в сучасному суспільстві:

1. Секуляризація як втрата священного (П.Бергер), виникнення „звільнених територій”, перехід секуляризації з економічної в політичну сферу, проте релігія зберігає свій певний вплив на сім'ю та на деякі соціальні стосунки, переводиться в сферу приватного життя, стає справою вподобання. Поширюється „суб'єктивна секуляризація”, коли людина стає байдужою до питань релігії, бо повсякденна діяльність вже не передбачає звернення до релігії, таке звернення відкладається на „потім”, чи й забувається. Релігія стає антикваріатом і вже не виконує інтегруючу функцію, перестає бути уособленням істини. Відбувається плюралізація. Формується уявлення, що немає нічого святого, абсолютні цінності стають відносними, що веде до аномії, втрати сенсу.

2. Секуляризація як витіснення релігії наукою, раціональним мисленням, світською етикою. Витоки такої позиції – в контівському законі 3-х стадій, масштаби поширення, впливу та інтенсивності релігійної віри обернено пропорційні росту рівня освіти.

Відбувається:

- 1) „десакралізація” сприйняття людиною оточуючого світу;
- 2) раціоналізація мислення, віра в розум, логіку, науку. В світі не залишається місця для таємниці. Сама релігія, як зазначає О'Ді, стає на шлях „деміфологізації” біблійних положень. На відміну від Бергера, О'Ді позитивно оцінює наслідки цього процесу для суспільства. Е. Гідденс виділяє 3 аспекти секуляризації: а) стосується членства в релігійних організаціях; 2) наскільки церкві вдалося зберегти соціальний вплив, багатство, престиж; 3) стосується релігійності та зниження її показників.
- 3) Секуляризація як еволюція релігії та її видозміни в ході соціальних змін.

Відбувається приватизація релігії, виникає позацерковна релігійність

Альтернативи релігії: 1) світський гуманізм; 2) повернення до примітивних форм релігії; 3) спектр заміників релігії (соціальні утопії – комерційний культ сексу).

3. Секуляризація та "релігійне відродження"

Секуляризація зняла перешкоди на шляху розвитку цивілізації. Релігії не сприймається як перешкода прогресу. Однак виявилися проблеми, суперечності, з якими пов'язаний процес секуляризації. В цьому контексті в сучасному світі виникає рух за „відродження” традиційних релігій, за „релігійне відновлення”. Феномен „відродження релігійності”

пов'язаний зі зростанням складності життя, з пошуками стабільності, психологічної стійкості.

Секуляризація – одне із центральних понять соціології релігії, що окреслює процес звільнення суспільства, різних його сфер і груп від релігійної опіки, контролю, мотивації. Він охоплює політичні, соціальні, культурні прояви. Сучасне суспільство та культура – результат процесу секуляризації. Секуляризація також породила антиклерикалізм, лозунгами якого є свобода совісті, відділення церкви від держави та обмеження її впливу на суспільно-політичне життя.

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ (від пізньолат. *saeculans* – світський) – повернення державою церковної власності (переважно землі) в світську.

Тема 8. Майбутнє релігії

1. Теорія відмирання релігії.
2. Священне в сучасному суспільстві.
3. Нетрадиційні форми релігійності.

1. Теорії відмирання релігії.

Цінність наукового пізнання визначається і його здатністю прогнозувати майбутнє. Соціологічний аналіз феномену секуляризації драматизував питання про майбутнє релігії.

Перший прогноз – прогноз О.Конта, що наука витіснить релігію, замінить її. Прихильники: Е.Мах, Б.Рассел. Вони вважали, що наука дає світу знання, що здатне забезпечити людям щастя, і що головною перешкодою на шляху використання наукового знання є якраз релігія. Але виявилось, що релігія і наука не є „сполученими ємностями”. Зрештою, вже й сама О.Конт засумнівав в тому, що наука витіснить релігію, бо вона несе соціальну функцію: суспільству потрібен ідеал, що спонукає до альтруїзму, самопожертви. Тому О.Конт запропонував нову релігію – позитивну, раціональну, що буде на позитивній стадії. Ця релігія виявилася в основі своїй мораллю, об'єктом пошанування стає майбутнє, стан, до якого і заради якого існує людство. Проте Е.Дюркгейм зазначив, що О.Конт не врахував, що релігії ніколи не виникали як результат свідомих зусиль, вони виникали самі по собі, в них багато ірраціонального. Надмір крайньої раціоналізації та бюрократизації суспільства провокує сумнів у можливості за допомогою розуму керувати людським життям та світом. Як реакція на процеси раціоналізації – попит на ірраціоналізм, містику, дискредитація науки.

Другий прогноз – теорія К.Маркса. В релігії – прояв відчуження. З комунізмом релігія поступиться адекватному, реалістичному розумінню суспільного життя. Релігія зникне не тому, що Бога нема, а тому, що в ній не буде потреби.

Третій прогноз – М.Вебер. Панування в сучасному світі технологій та бюрократії звужує людський досвід, прегматизує людську свідомість, створює „заорганізоване суспільство”, в якому все розплановано. В ньому зникають людські пристрасті, уява, героїзм та релігійний досвід. Цей процес – „расколдование мира”, втрата ілюзій.

2. Священне в сучасному суспільстві.

Проте, всупереч прогнозам, релігія вижила. Частина світу демонструє навіть релігійне відродження. Це дає підстави припустити, що релігія – особливий феномен, що в різних варіантах присутній в житті людей, в ній є щось вічне (Е.Дюркгейм). В ній виражений соціальний досвід. Історично вона пов’язана з наукою та культурою. Її не можна порівнювати з ідеологією, хоча елемент ідеологічності в ній присутній, вона може провокувати в людях соціальну енергію.

Традиційні релігії, на думку М.Вебера та Е.Дюркгейма, не відповідають соціальному досвіду сучасної людини. Відроджувати традиційні релігії немає сенсу, бо вони заплямовані в ході розвитку людства, але з часом можуть виникнути нові релігії.

3. Нетрадиційні форми релігійності.

Криза теїзму. Релігія в сучасному суспільстві стала справою індивідуального вибору, держава звільнилася від впливу церкви, а політика – від необхідності релігійних обґрунтувань.

Присутність релігії серед сучасних соціальних інститутів, скоріше за все, данина традиції.

Потребує уточнення тепер і саме поняття релігії. Під ним розуміють релігії, що існували та існують, які досі культивують почуття та імпульси. Проте, на думку Г.Зіммеля, релігія підійшла до радикального повороту – в іншу форму діяльності та існування, ніж творення трансцендентних побудов та ставлення до них. Відбувається криза теїзму, але не десакралізація, а дещо інше – традиційні способи подачі світу історичними релігіями втратили сакральний смисл для більшості сучасних людей, і не лише тих, хто внутрішньо не пов’язаний із жодною релігією, а й людей, які намагаються зберегти віру в Бога. Перші ведуть містично-романтичну гру з уявленнями про Бога, в результаті чого „кокетливе півприкриття вірою невіри”. Для інших залишається становище, що дратує сучасну людину – є певні змісти віри, які несумісні з інтелектуальною совістю і визнати які видається неможливим.

П.Тілліх бачить майбутнє релігії за межами теїзму. Найчастіше слово „Бог” людьми, які вважають себе релігійними, не пояснюється – просто вони не уявляють собі, як можна жити без Бога, вони називають себе віруючими в Бога та бояться атеїзму. Проте такий „порожній теїзм” в силу традиційних та психологічних асоціацій здатен викликати в людях через роздуми про Бога почуття благоговіння. Однак такий теїзм слід здолати, він нездатен

„досягнути стану віри”. Віра в такого „Бога” розмита та не може протистояти зловживаннями словом „Бог”. Політики, диктатори і всі, хто застосовує демагогію та намагається справити враження на публіку, активно використовують слово „Бог”. У слухачів складається приємне враження щодо серйозності та моральності намірів оратора. Особливого успіху останні досягають, якщо звинуватять опонента в атеїзмі.

Теологічний теїзм намагається довести необхідність єдино правильної і тому обов’язкової для всіх віри в Бога як всезнаючого та всемогутнього. Проте в свідомості сучасної людини, для якої базовими цінностями є свобода, плюралізм, толерантність, Бог постає як тиран. Тому теологічний теїзм П.Тілліх вважає соціально небезпечним. „Саме про цього Бога Ніцше сказав, що необхідно вбити Його” (П.Тілліх).

Теїзм, верші-решт, може означати й уявлення про віру як особисту зустріч людини з Богом. Тут атеїзм – спроба людини уникнути зустрічі із Богом. Соціальний смисл релігії залежить, вважає П.Тілліх, від того, як мислиться „Бог, який зустрічає людину”.

Повернути силу релігії здатний лише „бог, який над Богом теїзму”, і віра, в якій „немає імені, церкви, культу, теології”.

Релігійний індивідуалізм та плюралізм. Дослідження Р.Белла в США привели до таких результатів: в сучасному суспільстві місце та роль релігії та інших соціальних інститутів суттєво змінилося; існують 2 моделі релігії (1) втрата віри та занепад релігії, що фіксується за зовнішніми показниками; 2) релігія як важлива складова приватного життя); релігія шукає підпору в етиці; втрачає інтегративну функцію; зникають суперечки між віруючими та атеїстами; формування громадянської релігії та плюралізму; релігійний індивідуалізм; конкуренція релігійних спільнот на ринку; позацерковна релігійність; є різниця в релігійності розвинутих країн та країн, що розвиваються; релігія в останніх країнах включена в модернізацію і вона ламає традиційні вірування в країнах, куди Захід несе свою демократію і т.д. і, як наслідок, маємо, наприклад, фундаменталізм як реакцію на Захід. Фундаменталізм – це не просто прагнення захистити традицію, а й прагнення подолати модернізацію та секуляризацію. Релігія змогла в другій половині ХХ ст. зміцнити свої позиції, приєднавшись до руху за національне визволення та вирішення актуальних проблем (екологія, антивоєнні рухи та ін).

Шлях розвитку релігії: 1) орієнтація на відродження традиційних цінностей; 2) відкритий контакт з іншими релігіями та світський гуманізм, набуття нового досвіду в умовах глобалізації.